

За редакцією
Умберто Еко
та
Рікардо Федріги

Харків
«Фоліо»
2021

Зміст

9 Чому філософія? *Умберто Еко*

Філософія та її історія

01

Зародження філософської думки

- 21 1. Іонійські космогонії. *Марія Мікела Сассі*
- 25 2. Народження богів та світового порядку. *Габріела Піронті*
- 31 3. Міф та доля. *Мауріціо Беттіні*
- 32 *Повсякденне життя*. Ізабела Тондо
- 44 4. Початкове знання: Піфагор та піфагорійці. *Марія Мікела Сассі*
- 48 *Таємні культу (містерії)*. Дораліче Фабіано
- 50 *Філософська поема*. Сімонетта Нанніні
- 55 5. Парменід та Зенон. *Магдалена Бонеллі*
- 60 6. Геракліт і Емпедокл. *Марія Мікела Сассі*
- 65 7. Анаксагор та Демокріт. *Марія Мікела Сассі*
- 69 *Гіппократ: народження медичного мистецтва*. Валентина Газзаніга

02

Філософ: народження та ствердження інтелектуального ремесла

- 79 1. Софісти. *Альдо Бранкаччі*
- 88 2. Сократ. *Карлотта Капуччіно*
- 89 *Афіни: демократичний polis*. Марко Бетталл
- 108 3. Традиція шкіл молодших сократиків. *Роберто Брігатті*
- 116 *Сексуальність у Греції*. Ева Кантарелла

03

Роздуми Платона

- 127 1. Платон. *Маріо Веджетті*

- 128 *Академія*. Енріко Берті
148 *Листування як форма філософської думки*. Маріо Веджетті

04

Філософія Арістотеля

- 157 1. Арістотель. *Енріко Берті*
159 *Paidéia*. Джузеппе Камб'яно
185 *Актуальність «Поетики» і «Риторики»*. Умберто Еко

05

Філософія і наука в елліністичну добу

- 195 1. Атомізм і випадок: світ у баченні Епікура та епікуреїзму. *Джеймс Воррен*
200 2. Стоїцизм. *Паоло Тоньї*
206 *Akrasia: воля та її викривлення в античному світі*. Аньєзе Гвальдріні
211 3. Знання, сумнів і певність: античний скептицизм. *Лоренцо Корті*
216 4. Загадка п'ятого постулату: принципи Евклідової геометрії. *Лука Сімеоні*
219 5. Моделі, що пояснюють небесні явища: від Гіппарха до Птолемея. *Джорджіо Страно*
226 6. Математика, фізика, астрономія: Архімед. *Паоло дель Санто*
227 *Енциклопедії та збереження знань у античному світі*. Умберто Еко

06

Римська філософія

- 237 1. Граматика космосу: Лукрецій. *Івано Діоніджі*
242 2. Створення латинської філософської лексики: Цицерон. *Анна Марія Йопполо*
243 *Сім'я і paterfamilias в античному Римі*. Ева Кантарелла
249 3. Філософ та імператор: Сенека. *Андреа П'ятезі*
254 4. Вибір, моральний вчинок і внутрішнє життя: філософія Епіктета і Марка Аврелія. *Анджело Джаватто*
257 *Звуковий пейзаж в античному світі*. Мауріціо Беттіні

07

Грецька філософія в добу Імперії

- 265 1. Між листуванням та алегорією. Філон Александрійський. *Франческа Калабрі*

- 271** 2. Єдине: інтелект та форми. Філософія та метафізика у поглядах Плотіна. *Рікардо К'ярадонна*
- 273** *Імперія та образи влади.* Клаудія Гуерріні
- 284** 3. Найдавніші знання та традиції Академії в імперську добу. *Франко Феррарі*
- 289** 4. Неоплатонічні школи. *Алессандро Лінгвіті*
- 296** *Пристрої між архітектурою і математикою: Вітрувій і Герон Александрійський.* Джованні ді Паскуале
- 298** *Гален, філософ та лікар імператора.* Валентина Газзаніга

08

Філософсько-релігійні традиції у добу Пізньої Античності

- 305** 1. Християнство. *Енріко Нореллі*
- 306** *Афіни, 529 рік н. е. Академія припиняє існування.* Роберто Лімонта
- 333** 2. Гностицизм. *Умберто Еко*
- 337** 3. Говорити про Бога образами: Климент і Ориген. *Марко ді Бранко*
- 340** 4. Релігія як скандал: Іринеї і Тертуліан. *Федеріка Кальдера*
- 342** *Дискусії про Трійцю.* Марко ді Бранко
- 345** 5. Каппадокійські Отці. *Аглая Піццоне*
- 350** *Герметичний корпус.* Умберто Еко

09

Дивлячись на давніх

- 357** 1. Нескінченний пошук: філософська думка Августина Іппонійського. *Массімо Пароді*
- 358** *Символізм і алегоризм.* Умберто Еко
- 373** 2. Імена Бога: Псевдо-Діонісій та містична теологія. *Алессандро Лінгвіті*
- 379** 3. Порадник для пригноблених: Боецій і філософія як розрада. *Клаудіо Фйоккі*
- 382** *Філософія, «вельми поважна з виду жінка».* Ренато де Філіппіс
- 384** 4. Йоанн Скот Еріугена. *Армандо Бізоньйо*
- 388** *Алкуїн Йоркський та Палатинська академія*

10

Монахи та наставники

- 393** 1. Філософія та чернецтво. *Клаудіо Кантарелла*
- 400** *Вільні мистецтва.* Армандо Бізоньйо

- 403 2. Розумна віра: Беренгар і Ланфранк. *Луїджі Каталани*
- 405 3. Ансельм Аостський. *Массімо Пароді*
- 410 4. П'єр Абеляр. *Марія Тереза Фумагаллі, Беоніо Броккьєрі*
- 415 *Двійко мечів: політична думка в ранньому середньовіччі*
- 418 5. Елоїза і етика її часу. *Марія Тереза Фумагаллі, Беоніо Броккьєрі*
- 420 *Metalógicon Іоанна Солсберійського*
- 421 6. Міські школи: Шартрська та Сен-Вікторська. *Роберто Лімонта*
- 422 *Теологія, містика та релігійні трактати. Ірене Дзаваттеро*
- 431 *Алан Лільський та систематизація теології. Луїджі Каталани*
- 434 *«Карлики на плечах гігантів», історія афоризму. Умберто Еко*

11

Філософія і теологія

- 441 1. Філософія у Візантії. *Марко ді Бранко*
- 443 2. Філософія ісламу. *Чечілія Мартіні Бонадео*
- 444 *Шляхи знання: переклади і міська культура. Франческа Форте*
- 455 3. Філософія євреїв. *Рікардо Федріга*
- 460 4. Середньовічні енциклопедії як світоглядні моделі. *Марія Тереза Фумагаллі Беоніо Броккьєрі*
- 464 *Пласка Земля, антиподи та сферична Земля. Умберто Еко*
- 468 5. Цензура та вирок: аристотелізм і теологія. *Федеріка Кальдера*
- 473 *Університети: винахід епохи Середньовіччя. Андреа Коллі*
- 479 6. Альберт Великий і Кельнська школа. *Алессандра Беккарізі*
- 483 7. Тома Аквінський. *Алессандро Гісалберті*
- 488 *Тома Аквінський та вічність світу. Умберто Еко*
- 491 8. Бонавентура з Баньореджо. *Марко Россіні*
- 495 9. Роджер Бекон і францисканська філософська традиція. *Федеріка Кальдера*

12

Множинність істин

- 503 1. Божественна всемогутність і можливі світи. *Рікардо Федріга*
- 510 2. Іоанн Дунс Скот. *Рікардо Федріга*
- 517 3. Вільям Оккам. *Костантіно Мармо*
- 518 *Суперечка про бідність. Роберто Лімонта*
- 529 *Образи влади: розмова про політику на межі XIII—XIV століть. Стефано Сімонетта*

- 534 4. Екгарт, майстер і богослов. *Алессандра Беккарізі*
537 *Світська філософія.*
539 5. Раймунд Луллій. *Умберто Еко*
543 *Космологія та фізика у Мертонському коледжі.* Лука Б'янкі

Додаток

- 551 Література

Чому філософія?

Умберто Еко

Що таке філософія

Хоча термін «філософія» за первинною етимологією й означає «любов до знання», з'ясувати, що таке філософія, є справою нелегкою, оскільки значення цього слова змінювалося протягом століть. У Стародавній Греції класичного періоду вважалося, що людина починає філософствувати (як говорив Арістотель) у відповідь на диво, що сталося. Утім, вони реагували на диво, ставлячи запитання: «Хто створив усе, що нас оточує?» (питання цілком філософське, до того ж притаманне всім релігіям) або ж цікавлячись, «чому у всіх жуйних є роги, а у верблюда їх немає», й саме на такого роду питання намагався знайти відповідь Арістотель. Однак сьогодні ми у подібних пошуках покладаємося на наукові дослідження, а не на філософію.

І хоча нині походження та природу жуйних тварин має пояснювати наука, й вона може стверджувати, що вони є продуктом природної еволюції, залишається суто філософське питання, на яке ми й донині даємо дуже різні відповіді: «Навіть якщо жуйні тварини були результатом природної еволюції, чи існує якийсь розумний задум, що встановив закони природи, за якими ці тварини еволюціонували саме таким чином (тобто за яким кожен бик, що народжується у будь-який час та у будь-якому місці, має роги)?». Цілком зрозуміло, це питання є черговою формою проблеми існування (або неіснування) Бога. Наука може сказати, що для пояснення походження всесвіту та життя не є необхідним припускати наявність їх творця, але вона не може продемонструвати, що Бога немає так само, як не може довести, що він існує, — попри те, що ще в Середньовіччі Тома Аквінський вважав, що розум може підкріпити віру, та розробив п'ять доказів (філософських) існування Бога. Однак згодом Кант стверджував, що подібний спосіб доказів не є логічно обґрунтованим й існування Бога може бути доведено лише на підставі моральних постулатів. Саме таким чином філософія зазіхає на царину науки, продовжуючи пхати (так би мовити) скрізь свого носа.

Отже, можна стверджувати, що від часів Античності до наших днів людство делегувало науці право відповіді на певні запитання. Однак існують й інші питання, відповіді на котрі в науки немає (наприклад, що таке благо та справедливість, чи існує модель держави, кращої за інші, чому існують зло та смерть тощо), і вони є предметом дослідження філософії. Хтось навіть сказав, що філософія є дисципліною, яка займається питаннями, які не мають відповіді.

Це утрироване визначення. Справді, існують питання, на які немає відповіді, але вони є й у науковому просторі. Візьмемо, наприклад, питання про те, яке з непарних чисел найбільше: цією проблемою опікується наука математика, й воно належить до того її рівня, котрий ми визначимо як філософія математики. Отже, філософія займається скоріше тими питаннями, на які інші дисципліни не знаходять відповіді, як-от: «Що означає «існувати»?». Є різниця між твердженням «я є» в розумінні «я існую» або «собаки є ссавцями» та висловом типу «я був народжений у певному році» або запитанням, якою є погода. Отже, чи відрізняються причини, через які ми сприймаємо ідеї про те, що прямий кут має дев'яносто градусів, а всі люди смертні? Якщо я вважаю, що собаки справді належать до ссавців, зараз дощить, волхви відвідали новонародженого Ісуса, Наполеон помер на острові Святої Єлени, а прямий кут має дев'яносто градусів — чи всі ці мої переконання є «правильними» в одному й тому самому сенсі? Й що таке істина? Не те, щоб ці питання не мають відповідей, насправді відповідей на них дуже багато, й існують різні визначення істинності.

Найкритичнішим філософським питанням, імовірно, було та залишається: «Чому існує дещо більше, ніж ніщо?».

Можливо, усе це складні питання, й хтось вважає, що філософи марно витрачають час, ставлячи питання такого роду. Втім, уявімо собі пригніченого стражданнями або хворобами безталанника, який запитує: «Чого я народився? Чи не могли мої батьки не приводити мене в цій світ?». Цей бідося говорить про дещо суттєве для нього, і навіть якщо й займається філософією, то не усвідомлюючи цього, так само як знаменитий персонаж Мольєра ніколи не підозрював, що говорить прозою.

А ось й інші, типово філософські, запитання, які ставлять перед собою пересічні люди: Чи є в цьому світі справедливість? Чому потрібно страждати? Чи існує життя після смерті, в якому мої страждання будуть віддячені? Моя кохана здається мені гарнішою за інших, але що означає «гарна»? Що краще: коли всі є рівними або коли кожному вдасться по його чеснотам? Прямий кут має дев'яносто градусів, і я в це вірю. Втім, якщо так само істинним є те, що всі люди смертні, то чи достатнім буде зустріти лише одного безсмертного, аби ця віра розвіялася? Якщо з літаючої тарілки на Землю зійдуть інопланетяни, чи будуть вони теж уважати, що прямий кут становить дев'яносто градусів? Проте хто сказав, що прямий кут дорівнює дев'яноста градусам? Які тварини мають душу? А в мене вона є? Що таке душа? І де вона перебуває? І що таке пам'ять, адже якщо хтось зовсім втрачає пам'ять, здається, ніби він також більше не має душі. Чому я плачу над тим, як розгортаються події в романах, хоча знаю, що їхні дійові особи вигадані? Чи не краще розбагатіти, відправивши до біса всіх навколо, ніж жити, як альтруїсти? Мені говорять, що свиня розумніша за собаку, але чому тоді мені подобається ходити на прогулянку із собакою? Це залежить від дружби, від кохання, від ідентичності? Але що таке дружба, кохання, ідентичність? Чому я вважаю, що особа, в яку я закоханий, є найдосконалішою серед усіх, тоді як чи не закохався б я в якусь іншу, живи я в іншому місті або працєю в іншому офісі? У чому полягає різниця між переконанням шляхом доведення математичної істини (наприклад, теореми Піфагора) та вмовлянням когось (наприклад, проголосувати за ту чи іншу партію)? Якщо доведення теореми здається «раціональним», то переконання проголосувати залежить від «ірраціонального» вибору? Або від вибору суто «розважливого»? Доведення теореми не торкається почуттів, тоді як рішення проголосувати ґрунтується також на

віданні переваги, на почуттях, на емоціях. Отже, тоді я маю більш довіряти геометрам (технікам), ніж політикам? У чому полягає відмінність між розумом, інтелектом, переконаннями, відданням переваги та вибором за звичкою? Наскільки наше тіло заважає нашому мозку?

Можна продовжувати безкінечно: усе це філософські питання, і не потрібно бути професором філософії, щоб їх ставити. Філософські питання цікавлять кожного з нас.

Звісно ж, ви можете вирішити, що всі ці запитання перебувають поза часом і можна собі спокійно жити, розважаючись, заробляючи гроші або вмираючи від голоду, так і не стикнувшись із ними у притул. Утім — окрім того, що певні людські істоти не можуть опиратися тому здивуванню, котре приносить їм постановка подібних запитань — протягом історії ці «незначущі» запитання визначили наш спосіб життя, започаткували утворення певних угруповань під час релігійних війн, справили глибокий вплив на наукові дослідження, встановили наш спосіб ставлення до життя, до розваг, до наших здобутків та бід навіть тих, хто ніколи на це не зважав.

Надзвичайно важливо, що філософська практика навчає розмірковувати, а правильне розмірковування може будь-кого змусити почуватися задоволеним, навіть якщо він і не досяг практичного успіху в житті, але допоміг багатьом іншим віддатися практичним проблемам. Окрім цього факту, не варто нехтувати й тим, що такі видатні вчені, як Декарт, Паскаль, Галілей і навіть Ейнштейн та ін., займалися як науковими дослідженнями, так і філософською рефлексією.

Інколи трапляється, що маленька дитина, дійшовши певних висновків, може сказати (доводячи батьків до екстазу): «зважаючи на те, що...». Дитина в такий спосіб для отримання висновку практикує методи логіки (якщо дощитиме, земля намокне; отже, якщо дощить, то на землі буде мокро, отже добре, що я не вийшов босоніж) або навіть вдається до аристотелівського силогізму (всі зливи промочують землю, за прогнозом, буде злива, отже слід очікувати, що земля намокне). Логіка є одним зі стовпів філософії. Кожен користується логікою, навіть якщо не помічає цього. Крім того, існують помилкові логічні судження, наприклад такі: усі зливи намочують землю, земля мокра, отже була злива. Це міркування видається помилковим навіть тому, хто не вивчав логіку, оскільки є очевидним, що земля може намокнути тому, що пройшла поливальна машина. Втім, логіка виробила жорсткі критерії, за якими може продемонструвати, що міркування не є правдивим. До того ж існують й інші помилкові твердження, неправильність котрих розпізнати складніше.

Зрештою, спираючись уже на ці прості міркування, практикуватися у філософській рефлексії варто так само, як варто робити гімнастику. У другому випадку ви не потовстішаєте, а у першому — станете розумнішими.

Філософія передусім допомагає нам призвичаїтися до абстрактного мислення. Усі ми думаємо через абстракції. Наприклад, лікар робить мені щеплення від сказу, навіть не бачивши собаку, який мене вкусив, адже посилається на загальне поняття про собаку (її природу та звички) й знає, що може трапитися, коли він нас кусає. Втім, ветеринар зазвичай опікується певним собакою. Водночас філософ цікавиться не тільки поняттям про собаку, а й поняттям про поняття, тобто підставами, на яких ми виробляємо поняття. Це інколи спонукає філософію працювати над абстракціями, котрі випадають з нашого безпосереднього розуміння, й це змушує нас думати, що філософ живе поза дійсністю. Однак чимало з того, що тісно пов'язане з нашою реальністю

(зокрема й багато наукових відкриттів) стали зрозумілими саме через опрацювання на рівнях дуже абстрактного мислення.

Дитина у перші роки свого життя знайома з чихуахуа, мастифом та доберманом і загалом здатна назвати їх усіх «собаками». Наука, досліджуючи структури нашого мозку, готова (або майже готова) відповісти, як та чому це відбувається. Втім, що означає ця ідея «собаки», котру навіть дитина сприймає у перші роки свого життя? Чи є це конструктором нашого головного мозку, котрий однаковим чином функціонує в усі часи в усіх краях? Чи це є дещо таке, що існує за межами світу (платоніки могли б заохотити нас назвати це гіперуранійською ідеєю, хоча сам Платон цього ніколи не стверджував)? Чи це закон природи, який залишиться чинним, навіть якщо випадково всі собаки на цій землі помруть через епідемію й на світі не залишиться жодного собаки як зоологічного об'єкта? Як трапляється, що дитина негайно розуміє, що між вовком і пекінесом існує генетична спадковість, а між пекінесом та смугастою кішкою — ні? Філософ так сформулює цю проблему (як він це робив протягом століть): «Чи існують універсалії, або вони є продуктом культури та мовлення?».

Чим філософія відрізняється від інших дискусій про всесвіт?

В історії людства існували й інші способи реагувати на дива, які його оточували. Візьмемо, наприклад, релігії, які є предметом віри й передаються у формах міфів або одкровень, тимчасом як філософія ґрунтується суто на використанні розуму. Колись існували філософії, які прагнули продемонструвати, що релігійні одкровення не суперечать «здоровому глузду» (згадаймо, як Тома Аквінський розробив п'ять раціональних способів продемонструвати існування Бога), так само як траплялись випадки, коли філософія збурювала критику проти релігій (як це робили Феєрбах та Маркс). Існують також космології, або дещо фантастичні оповідання, про те, як народився всесвіт чи про генеалогію богів (наприклад, у Гесіода). Усі ці «наративи» відрізняються від філософських роздумів, за допомогою яких завжди прагнули дотримуватися того, що вважалося законами нашого розуму.

Сьогодні цей факт знаємо ми, але це було відомо також грекам ще до зародження філософії: існували та існують й інші форми знання, зокрема, китайська мудрість, індійські вчення, так само як існували форми вченості у Стародавньому Єгипті або в асирійців та вавилонян. І зовсім недостатньо просто констатувати, що багато з цих форм мислення втілювалися через міфи та поетику (й тому належать до мистецтва або міфології, а не до філософської думки). Адже, як ми побачимо далі, розглядаючи філософів, Парменід також говорив віршами, а Платон часто висловлювався за допомогою оповідань. Часто стає дуже прикро, що ми мало знаємо про форми не-західного мислення, так само як ми мало знаємо про стародавню мудрість, яку несуть у собі міфології американських індіанців або багатьох африканських етносів. Ідеальна вища освіта має передбачати ознайомлення з цими формами мислення, та й у школі так само не повинні вивчати лише те, що сказали грецькі філософи або що говорить Біблія чи, наприклад, Коран. Інакше нам ніколи не збагнути, про що думали інші, котрі потроху також стають частиною нашого світу.

Утім, причина того, що історія філософії розпочинається від греків, полягає в культурі. Саме їхня думка утворила простір мислення західного світу, й лише зрозумівши, як розмірковували греки, ми зможемо збагнути, в який спосіб розвивалося мислення

протягом наступних майже трьох тисячоліть. Якщо представник західного світу іде працювати до Китаю, він має розуміти дещо в китайському менталітеті, і так само китаець, котрий починає жити серед нас, повинен сприймати форми західного мислення, народжені у Греції. Ви можете закидати мені, що це несправедливо, але існують тисячі прикладів того, як молоді представники східної цивілізації, котрі прибувають до Сполучених Штатів на навчання, навчаються розуміти західне мислення, й ця їхня гнучкість стає підґрунтям того, що вони отримують кращу підготовку, ніж їхні американські ровесники, й посідають кращі позиції в науковій та економічній царинах.

Спочатку вважалося, що причина цього полягає у структурі західних мов (підмет, зв'язка та присудок, типу «річка є каламутною»), що ми бачимо всесвіт як послідовність речей, котрим приписуємо певні властивості. У окремих примітивних мовах розрізняють не речі та властивості, а події, й описується не конкретний об'єкт — річка, що має властивість бути каламутною, а скоріше йдеться про безперервну течію води, що завжди різна (а Геракліт від самого початку говорив, що не можна двічі увійти в одну й ту саму річку). І все-таки в західній філософії обговорювалися й далі обговорюються речі, сутності або об'єкти, яким надані певні властивості, і якщо ми не зрозуміємо, як народилося поняття матерії в Арістотеля, то ми так само не зрозуміємо ті випадки, коли сучасна фізика ставить ці поняття під сумнів. Навіть якщо все західне мислення помилялося, його необхідно знати, щоб зрозуміти, звідки ми походимо й ким ми є. Інакше це схоже на те, якби ми дали настанову студентам і науковцям, що не варто вивчати грецьку міфологію, оскільки вона є зібранням вигадок, і позбавили їх у такий спосіб можливості зрозуміти, про що йдеться у Гомера та Вергілія, або якби в школах ніколи не згадували про Старий та Новий Заповіти, позбавивши таким чином молодь можливості зрозуміти дев'яносто відсотків зображень, створених протягом усієї історії мистецтва, починаючи від Різдва Христового й до Розп'яття.

Середовище

Філософи ніколи не витали у хмарах, як це змальовували карикатури їх лихомовників або як уявляла собі народна мудрість, що завжди кепкувала над «замріяними професорами». Справді, Платон у діалозі «Теетет» розповідав, що Фалес, досліджуючи зірки та дивлячись угору, впав у колодязь. Однак Арістотель майже врятував Фалеса від репутації замріяного мудреця, переказавши, що тим часом як сучасники докоряли йому через марність філософії, він на підставі астрономічних підрахунків спрогнозував рясний урожай оливок і ще взимку задешево перекупив усі чавильні для їх обробки в Мілеті та на Хіосі, а коли настав час збирати врожай, здавав їх в оренду за великі гроші, показавши, що за бажання навіть філософи можуть збагатитися.

Однак справжня проблема полягає у тому, що кожен філософ живе у чітко визначеному політичному, соціальному та культурному середовищі, й кожен його спосіб філософствування зазнає багатьох далеко не філософських впливів. Не слід ігнорувати того факту, що перші філософи, шукаючи раціональне пояснення навколишнього світу, жили у певному контексті, де й практикувалися містичні ритуали,

Вшановувалися боги, велися війни, існували раби та вільні люди, практикувалися певні види медицини. Все це стосується й філософів нашого часу, дехто з яких зазнавав впливу соціальних конфліктів, виникнення диктатур, нових проблем, котрі ставить перед нами розвиток техніки, так само як значна частина філософії доби Відродження

та пізнішого часу зазнавала впливу астрономічних відкриттів Коперника, Галілея або Кеплера. Не говорячи вже про те, що спалахи ідей цих учених у широкому розумінні були підготовлені попередніми або сучасними їм філософськими теоріями.

Можливо, існує багато інших причин для вивчення та розуміння філософії, і для викладу їх усіх знадобляться всі сторінки цього тому. Втім, сподіваємося, цих кількох акцентів цілком вистачить, аби залучити кожного до розуміння того, що означає думати. Оскільки мислення, і філософське мислення зокрема, є саме тим, що відрізняє людей від тварин.

ЗАУВАЖЕННЯ¹

Історія філософської думки в цьому томі переповідається текстами різного характеру. Розділи, що мають послідовну нумерацію, спрямовують читача традиційним шляхом хронологічного оповідання. Вони можуть супроводжуватися коротенькими вставками, за допомогою яких в дужках поглиблюються аргументи, теми та автори.

Розділи «Культурне середовище», розміщені в нижній частині розділів, роблять свій внесок у встановлення зв'язку між філософським дискурсом та матеріальним і культурним життям певного часу.

Крім того, є тексти, які розпочинаються з символу [🔍], де розглянуті інші сюжети: відступи в часі, екскурси до інших дисциплін, довільні розвідки, що разом можуть посприяти більш широкому та детальному викладу теми.

Звертаємо також увагу на те, що непідписані тексти підготовлені кураторами видання — У. Еко та Р. Федрігою.

¹ Тут і далі курсив автора. — Прим. перекл.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΑ ΪΪ ΙΣΤΟΡΙΑ

01

Зародження філософської думки

«Акт народження» грецької філософії в Мілеті став результатом не того, на що дуже часто посилаються як на грецьке «диво», а був зумовлений специфічною історичною та культурною ситуацією, в якій набуває своїх рис архаїчне грецьке місто.

Розглядаючи ідеї грецьких філософів VI та V ст. до н. е., здоровий глузд підказує, що слід брати в численні лапки як термін, що визначає їх як «філософів», так і те, що їх розміщено «раніше за Сократа».

Насправді назву «досократики», якій так пощастило з моменту її запровадження, цілком можна критикувати, і приклад такої критики подає Демокріт (не говорячи про софістів), сучасник самого Сократа. Втім, сьогодні передусім здається слабкою ідея про те, що Сократ являє собою певний рубіж, оскільки після періоду, коли філософська думка була зосереджена на дослідженні природи, він започаткував новий предмет дослідження — етику. Таке уявлення є давнім і важливим; його окреслено Арістотелем у першій книжці його «Метафізики» в рамках грандіозної реконструкції філософської традиції, котра існувала до нього, а потім переказано Цицероном у пам'ятному образі (Сократ, котрий «першим спустив філософію з неба на землю та розташував її в місті, безпосередньо увівши до домівок...»). Утім, новітні дослідження виявили, що певні елементи моральних теорій існувала й до Сократа: варто лише згадати екзистенціальні проблеми, які пронизують афоризми Геракліта, або інтерес до душі та її потойбічної долі, що походить із піфагорійської традиції чи з фрагментів текстів Емпедокла.

Гострішим видається питання про те, що розуміють під терміном «філософія», коли йдеться про досократиків. Справді, можна також запитати, «що саме» зрештою розпочинається з викладу теорії Фалеса, згідно з якою «первоначалом» природи є вода. На думку деяких дослідників, навіть не можна стверджувати, що мислителі, від Фалеса до Демокріта, займалися філософією, оскільки в жодного з них провідною темою дослідження не був (як це вперше спостерігається у Платона) ідеал інтелектуальної діяльності, спрямованої на чисту свідомість (*філософія* є славнозвісною «любов'ю до знання»), котрій можна присвятити усе життя. Втім, відсутність назви та чіткої теоретичної

рефлексії не виключає того, що на практиці подібні сюжети досліджувалися. Буде цілком легітимним визначити як «філософію» інтелектуальну діяльність досократиків, якщо вдасться продемонструвати, що ця діяльність передбачала визнання вирішальних теоретичних положень щодо загальних питань про природу або про свідомість, якщо, як висловиться згодом Арістотель, філософія народжується як акт здивування таємницями речей, котрі нас оточують. Через цей подив з'явилися вчення Фалеса, Анаксимандра та Анаксімена, які в Мілеті заклали підґрунтя для розроблення поняття про природний порядок. Ці вчення самі по собі стали епохальним відривом від міфологічних космогоній, які набули яскравого втілення на стародавньому Близькому Сході (з яким ці мислителі мали б контактувати в рідній Іонії) або у поемах Гомера та Гесіода.

«Акт народження» грецької філософії в Мілеті разом із тим не є результатом того, що часто називають грецьким «дивом», а походить від доволі специфічної історичної та культурної ситуації, від саме тих обставин, за яких набуває своєї форми архаїчне грецьке місто, чії контури чітко визначалися — крім розмаїття політичних режимів — поступовим підвищенням рівня критичних дискусій стосовно спільних рішень, що співвідносяться з посиленням конкуренції між різними функціями знання. Вчення досократиків не зароджується з нічого й, зрештою, виникає навіть не в межах одного міста-держави (*polis*). Воно народжується в різноманітних середовищах, які розташовані на віддаленні одне від одного, але контактують між собою, від Мілета до Колофона (Ксенофан), від Ефеса (Геракліт) до колоній Великої Греції та Сицилії (піфагорійці, елеати, Емпедокл), і, нарешті, в Афінах. Воно народжується з-поміж надто не схожих між собою особистостей, оскільки не лише давало відповідь на час від часу безпрецедентні запити, що мали свідомо інноваційний характер, а й виразно висловлювало ці відповіді різними стилями, спрямованими на залучення певної аудиторії, від копіювання урочистої епічної поезії у Парменіда та Емпедокла до суто «наукової» прози Демокріта. Саме тому досократики, як описував їх Ніцше, справді були «монолітними» та ніби «зробленими з одного шматка каменя».

1. Іонійські космогонії

Марія Мікела Сасці

Діяльність Фалеса, першого автора, від якого до нас дійшли його погляди про природу (а також елементи астрономічної та геометричної теорій), припадає на другу половину VII — перші десятиліття VI ст. до н. е. Розквіт ідей Анаксимандра відбувається приблизно за сорок років після Фалеса, близько середини VI ст. до н. е., тоді як третій іонійській мислитель, Анаксімен, може бути дещо молодшим.

Насправді, спільність їхніх фундаментальних інтересів не заважала їм дотримуватися доволі відмінних позицій стосовно природи і космосу, й пояснюється це спільністю їхнього походження з Мілета.

Мілет, розташований на південному узбережжі Іонічного моря (сучасна південно-західна область Туреччини), у ті роки був центром активної торгівлі між Сходом і Заходом, відкритим для контактів між різними культурними традиціями, що, поміж іншим, стимулювало критичне протистояння між космологічними моделями, розробленими в міфології Месопотамії, Фінікії та Єгипту.

1.1. Фалес, «зачинатель» філософії

Фалес не довірив свої ідеї писаному тексту, й це серед іншого стало причиною того, що його постать вже досить скоро стала сприйматись як архетип філософії. Наприклад, у знаменитому фрагменті платонівського діалогу «Теетет» він постає символом життя, присвяченого роздумам та спогляданню, коли викликає насмішки молодій фракійській служниці, оскільки, зосередившись на спогляданні зірок, падає в колодязь. Ще більш значущою стане операція, яку здійснить у першій книжці своєї «Метафізики» Арістотель, проголосивши Фалеса «зачинателем» досліджень стосовно матеріальних причин витоків буття, з котрих, власне, й розпочинається вивчення природи (а з цього — і філософія як така), оскільки саме Фалес вказав, що першопричиною виникнення та існування всіх речей є вода. Ця «першопричина» позначається грецьким терміном *arché* (архе).

Століття не зменшили постаті Фалеса як «батька філософії». На хвилі присвячених античному світу антропологічних досліджень, характерних для першої половини XX ст., історики грецької релігійної та філософської думки «заново відкрили» значущість міфу як засобу мислення та доклали чималих зусиль для того, аби простежити у світі східної міфології витoki того бачення космосу, що було запропоноване представниками іонійської школи. Найбільш очевидним попередником ідей Фалеса було поняття про

виникнення космосу з певної маси первинних вод, що у першоджерелах не випадково пов'язуються з просторами великих річкових цивілізацій, таких як Месопотамія та Єгипет, а також представлені у найбільш давній грецькій поезії в образі космічної річки Океан. Утім, слід зазначити, що сам Арістотель в уривку з «Метафізики» згадує «деяких» авторів, котрі пов'язують теоретичні дослідження стосовно природи з «надзвичайно давніми» поетами (Гомером та Гесіодом): вони одними з перших розпочали дискурс щодо богів, позиціонуючи постаті морських богів, зокрема, Океана та Тетиса, як «прабатьків», або стверджуючи, що боги присягаються на підземній річці Стікс.

Арістотель наголошує, що погляди Фалеса є першою спробою чітко зосередитися на природі. Тобто вони спрямовані на розв'язання специфічної проблеми, визначаючи при цьому як базовий принцип існування природи не певну божественну сутність, а такий суто фізичний елемент, як воду, й здійснюючи це на підставі спостереження ролі рідини у проявах життя. Якщо ми погоджуємося з тим, що всі ці характеристики були властиві вже Фалесу, то можемо піти далі й наділити його титулом «батька філософії». Крім того, як ми побачимо згодом, ті самі риси характеризують і розвиток ідей Анаксимандра та Анаксимена, й це змушує погодитися визнати думки іонійців, у ширшому контексті, осередком народження філософії як діяльності в царині свідомого та критичного мислення.

1.2. Анаксимандр та Анаксимен: божественна сутність природи

Якщо вислів «скрізь повно богів» і справді належить Фалесу, як приписувалося йому ще з давніх-давен, то він усе одно не мав наміру тим самим вказувати на те, що уособлені боги традиційної релігії активно присутні у світі природи. Скоріше, у такий спосіб було висловлено бачення природи як такої, що має душу та наділена внутрішньою рушійною силою.

Анаксимандр так само приписує певній абстрактній та позбавлений особистості сутності властивість безсмертя, яке вважалося традиційним атрибутом олімпійських богів. Ця сутність замислювалася як матеріальна, й у ній проявлявся принцип становлення всього космосу: *ápeiron*¹, принцип, що «не має обмежень» як за протяжністю, так і в тому, що на всій його протяжності немає відмінностей. Завдяки таким своїм характеристиками він виступав як свого роду невичерпне вмістилище формування та розвитку речей і природи. Світ Анаксимандра не потребує втручання творця або упорядника з-поміж божественних постатей, і відсутність такої необхідності є важливим показником інноваційності порівняно з тим баченням процесу утворення всесвіту або грецької культури, що було властивим міфології та втілилось, наприклад, у «Теогонії» Гесіода.

Справді, для Анаксимандра всесвіт початково утворюється шляхом відокремлення від осередку, що за «довічним» принципом є генератором «жару» та «холоду», власне, він і є *апейроном*. Тут Анаксимандр уводить до обігу аналогію, до котрої вже вдавався Фалес у досконалішій формі: він порівнює цей процес із біологічним ростом. Так, «жар» є вогненною сферою, в середині якої, чітко по центру, перебуває найхолодніша на Землі маса, що має форму циліндричного стовбура.

Земля оточена атмосферним шаром, до якого прилягає зовнішній шар вогню (його можна порівняти з корою); згодом під тиском повітря він поділяється на декілька кіл,

¹ Апейрон, або нескінченне матеріальне першоджерело. — Прим. перекл.

що чергуються з колами пари: Сонце, Місяць та зірки розташовані так, що їхні вогні можуть просвічуватися у великих округлих просвітах, які відкриваються в парі, ніби кризь «отвори в міхах».

Зародження наділеного душею життя відбувалося через аналогічні способи взаємодії між фізичними чинниками: перші тварини могли б народитися від нагрітої Сонцем вологи. Вони були загорнуті у вкриту шипами кірку для успішного пересування суходолом, і в цьому своєму новому середовищі буття змогли би прожити дуже короткий час, якби їхня кірка тріснула. Люди, зі свого боку, розів'ються в надрах специфічного виду риб, і в тому середовищі вони отримували їжу та притулок аж доти, доки не стали здатними до самостійного життя на землі. Варто зауважити, що ця картина постає свого роду антиподом міфічним переказам, за якими створення людини приписується тому чи іншому богові.

Утім, повернемося до утворення зірок: відстань до Землі від просвітів для зірок, Місяця та Сонця визначена Анаксимандром відповідно як у 9, 18 та 27 разів більше діаметра Землі. У подібній конструкції відображається ідея симетрії та рівноваги всесвіту, котра в інший спосіб проявляється також у понятті про те, що Земля посідає у всесвіті центральне місце. Про те саме йдеться й у знаменитому фрагменті 1 Анаксимандра, що вважається першим оригінальним текстом грецької філософської традиції, який зберігся дотепер: «Там, де беруть своє походження всі існуючі речі, відбувається також і їх знищення, й це має бути так: вони насправді слугують взаємним покаранням, приносять один одному данину, перебуваючи у повному розпорядженні часу».

«Речі», про які йдеться у фрагменті, — це великі космічні маси вітру, води, пари та вогню, котрі колись виокремилися з апейрону та вступили у сповнену конфліктів гру зміни пор року, чергування ночі й дня або цикли випаровування води із земної поверхні та повернення її у формі дощу. Переважання одного з них над іншим становитиме несправедливість, котра має бути подолана протягом обмеженого проміжку часу через надання простору своїй протилежності. Отже, у словах Анаксимандра можемо бачити перше ствердження закону всесвіту, що будується на принципі рівноваги. Примітним є те, що цей закон також був інспірований аналогічним процесом, котрий цього разу розгортався в юридичній площині.

Ідеться про «динамічну», внутрішню для світу рівновагу, але яка також почасти посиляється на верховного гаранта, на апейрон: за Анаксимандром, цей принцип спрацьовує як суддя під час розгляду справи. Отже, апейрон є тим принципом, який не лише дав початок буттю впорядкованого світу, а й продовжив, як сказав Арістотель у «Фізиці» (III, 4, 203b, 6) «оточувати всі ці речі та керувати ними», гарантуючи, що жоден з основоположних принципів існування всесвіту не перетвориться на абсолютного управителя над іншими, ламаючи обмеження на домінування, котре є припустимим лише в ритмі регулярного чергування різних космічних сил.

За свідченням Арістотеля, щойно процитованим вище, Анаксимандр увів до обігу також термін для позначення цього акту «оточення» (*periéchein*).

Сам термін з'являється у фрагменті 2 Анаксимена, де визначається принцип природних трансформацій у повітрі, яке «оточує» всесвіт так само, як наша душа, будучи повітрям (грецьке слово *psuché* насправді означає передусім «подув», а вже у другу чергу «душа») підтримує в нас життя. «Саме так, як наша душа [...] будучи повітрям, домінує над нами, утримуючи нас, так само повітря та дихання оточують всесвіт загалом».

Подібний образ чогось, що оточує все з усіх боків, покликаний саме для того, щоб підкреслити визначну роль *arché*. Анаксімен, певно, приписував повітрю такий самий *status* безсмертного та божественного, що був властивим апейрону Анаксімандра. Покаже те, що це поняття в Анаксімена є також першим специфічним виразом бачення природи людської душі. Саме тому не стверджується, що в цьому фрагменті слід убачати просту аналогію, котра залучає більш відомий мікрокосм для ілюстрації майже незнайомого макрокосму. Цілком можливо, що Анаксімен припускає, що роль дихання для живих істот є такою самою, що її відіграє атмосфера навколо Землі для рослин, і ці явища пояснюють одне одного в тому розумінні, що зміни щільності та температури повітря є для нього відносно легко придатними для спостереження у просторі як окремої людини, так і всесвіту (у цьому контексті фрагмент 1 Анаксімена підсилює висновок про те, що дихання є більш або менш гарячим залежно від того, наскільки щільно зімкнені губи).

У будь-якому разі роздуми Анаксімена демонструють ті самі елементи, які ми вже розпізнали у Фалеса та Анаксімандра як характерні риси іонійських теорій всесвіту: безпосередній зв'язок із реаліями фізичних елементів, відрив від міфологічних моделей устрою всесвіту на користь уявлення про природу, котре знаходить принципи свого пояснення в самому собі, конструювання методу дослідження, що базується на розбудові аналогій. Нарешті, це розроблення нового уявлення про устрій всесвіту, що має розглядатися на тлі процесу формування та консолідації архаїчного поліса, котрий демонструє дедалі зростаючий відрив від посилення на надприродне як підвалини соціального устрою на користь законодавчого врегулювання економічних зв'язків та влади в середовищі різних груп громадян.